

VE NE KIRJANDUSE TEKSTID
JAAN KROSSI NOVELLI
“MICHELSONI IMMATRIKULEERIMINE”
KOMMENTAARIDENA *

TIMUR GUZAIROV

Jaan Krossi novell “Michelsoni immatrikuleerimine” on kirjutatud 1970. aastal ja trükitud ära 1972. aastal ilmunud kogumikus “Klio silma all”. Kogumiku novellid, välja arvatud üks (“Kahe kaotsiläinud paberi lugu”), moodustavad ühtse tähendusvälja. Autor ehitab üles ja analüüsib konfliktset olukorda edu saavutanud eesti rahva esindaja elust. Kross uurib idealismi ja praktitsismi omavahelist suhet, võimudega sisemisele kompromissile mineku piire, suhet au ja kohuse vahel, võimatust järgida ühtainust moraalnormi. Igas novellis tõlgendatakse uut moodi peamine eetiline konflikt. Kross avastab tähenduste mitmekesisuse, asetades erinevatest ajastutest pärit mitmesuguseid kangelasi erinevatesse olukordadesse eetiliselt mitmetähendusliku valiku ette luues samaaegselt kangelaste monoloogidest polüfooniat.

Käesolevas artiklis tehakse katse vaadelda “Michelsoni immatrikuleerimise” ideelist struktuuri uuest, intertekstuaalsest vaatenurgast¹ — tuvastades ja interpreteerides vene kirjanduse koodi Krossi novellis.

---

* Artikkel on kirjutatud sihtfinantseeritava teema TFLGR 0469 raames. Vene keelest tõlkinud Ulvi Urm.

¹ Mis puutub novelli “Michelsoni immatrikuleerimine”, siis on kriitikud käsitlenud teksti üldist tähendusvälja, problemaatikat ja peamisi süžeeiliine (vt nt artikleid: *Kaplinski, J.* “Jaan Krossi teine tulemine”; *Ivask, I.* “Jaan Kross: Eesti kultuuriruumi kroonik ehk Mitmepõllupidaja Klio silma all” [Kross]). Kirjandusteaduslikust vaatepunktist lähituvalt ei ole meie teada novelli analüüsitud.

Novelli peategelane, Johannes või Johann (või Ivan Ivanovitš) von Michelson, on kindralmajor, kes pärineb (Krossi idee järgi) eesti talupoja perekonnast, on teinud hiilgavat sõjaväelase karjääri, mis sai alguse Pugatšovi mässu mahasurumisest. Michelson, baltisaksa paruni Joahim von Roseni endine kannupoiss, sõidab koos oma eestlasest tentsiku ja oma vanemate — eesti talupoegadega, Revalisse isiklikule immatrikuleerimisele — oma nime sissekandmise puhuks Baltisaksa põlisaadli suguvõsaraamatusse. Kangelaste mõtisklused ümber selle sündmuse, aga ka Michelsoni tegude ja isiksuse üle tervikuna, moodustavadki teose süžee faktuuri.

Novelli peamine moraalne konflikt väljendub ema küsimustes:

<...> et kuidas see asi õiete on minu Juhani suure võiduga selle paljumanatud Röövli üle? <...> Kas ei seisnud minu Juhan, kes selle sõja isandatele ära võitis, kas ei seisnud tema selles sõjas — imeliku poole peal?? <...> mis saaks, kui tõeste nõnda peaks minema — ja kui keisriproua saadaks siis meie Juhani siia seda maarahva mässamist lammata? <...> Aga vasta mulle puhtast südamest: kas seisad sina oma elus ja tegemises ühe puhta aluse peal ja õiges paigas? [Michelsoni immatrikuleerimine: 106–107].

Moraalse kohuse ja sõduriau vaheline dihhotoomia, mõtisklused selle üle, kuidas ja kas on võimalik täita kohust, säilitades seejuures eneseväärikuse ja austuse enda vastu ning ka võõraste silmis, oma juurtest lahti ütlemata — see probleemistik kujundab novelli ideelise struktuuri.

Novelli sissejuhatuses viitab Kross allikale, kust ta ammutas andmeid Michelsoni immatrikuleerimise kohta. Need on Friedrich Russowi joonealused märkused “Revalsche Zeitung’is” ilmunud följetoni kohta. Kross võtab fakti, millele lisab oma konfliktilooval detailid. Nii võtabki Michelson Revalisse immatrikuleerimisele kaasa oma vanemad, eesti talupojad. Jutustus lõppeb “Seletustega nende tarvis, kes kommentaaridest erilist mõnu tunnevad, ja keda, kui autor enese järgi tohib otsustada, ei tarvitse olla sugugi vähe”.

Kommentaari esimeses osas tõlgitakse võõrkeelseid väljendeid, selgitatakse ajaloolisi fakte, kohalikke toponüüme, iseloomustatakse ajaloolisi isikuid; teises osas märgitakse lühidalt ära Puškini “Pugatšovi mässu ajalugu”, andmed krahv Karl Tolli ja tema kirja kohta Puškinile, lõpus trükitakse ära duelli eelõhtul kirjutatud Puš-

kini kiri Tollile. Viimane kuupäev Krossi tekstis on — 26. jaanuar 1837. Need andmed kujundavad ajaloolis-kirjandusliku koodi, mille abil lugejal on võimalik lahti mõtestada novelli süžee ja problemaatika.

J. Kross on ka oma ülejäänud loomingus kasutanud vene kirjanduse tekste koodi funktsioonis, mis viitavad täiendavatele tähenduslikele kaashelidele. Toome siinkohal kaks näidet. Esimene on romaanist “Professor Martensi ärasõit”. Professor Martens, kuulus jurist ja rahvusvahelise õiguse spetsialist, meenutab kantsler Aleksandr Mihhailovitš Gortšakovi vastuvõturuumis istudes, Puškini läkitust Gortšakovile. Seejärel tsiteerib Kross luuletust, mis kujundab Martensi arvamuse (aga Puškini kaudu vahendatuna ka Krossi lugejal) kantsleri ajaloolisest kujust. Teine näide on novellist “Kahe kaotsiläinud paberi lugu”. Üliõpilane Kreutzwald, kes on asunud koguma lugusid eesti rahva kangelasest Kalevipojast, saabub Sankt-Peterburgi, asetab oma märkmed korvi, mis kaob 1824. aasta 6. novembri üleujutuse ajal. Mitte ajaloolised dokumendid vaid allpool toodud lõik “Vaskratsanikust” illustreerib kuulsat loodusõnnetust. Puškini tekst on Krossi jaoks informatsiooni allikaks, Puškini seisukoht on täiendavaks, autoriteetseks prismaks, läbi mille hinnatakse ajaloolist fakti või tegelaskuju.

“Seletustes nende tarvis, kes kommentaaridest erilist mõnu tunnevad...” viitas Kross novelli “Michelsoni immatrikuleerimine” allikale: «Muuseas tundub siin olevat sobiv koht tutvustada üht meie loo peategelasse puutuvat dokumenti. Teatavasti ilmus Puškini “Pugatšovi mässu ajalugu” 1834. aastal». Autor provotseerib sel moel teadmishimulist lugejat tutvuma Puškini teosega, kõrvutama kahte teksti ja vaatepunkti Michelsoni isiku kohta. Tähelepanu köidab ka asjaolu, et kindral-majori immatrikuleerimine märgitakse ära autori eessõna tänusõnades, enne jutustuse algust. “Pugatšovi mässu ajalugu” ja Friedrich Russowi märkus “Revalsche Zeitung’is” ilmunud följetoni juurde on võrdväärset ajaloolised allikad, kuid Puškini tekst osutub lülitatuks novelli idee struktuuri.

J. Kross nimetab rea fakte, mis suunavad lugejat “Pugatšovi mässu ajaloo” juurde. Novellis mainitakse kindral Bibikovi ja krahv Paninit, kirjeldatakse mõtisklusi sõjalisest taktikast, mälestusi sõjakäikudest ja sündmustest (Michelsoni korpus oli Suvorovi

alluvuses). Ideelisest seisukohast tähtis koht novellis on kunstiline (kangelase monoloogi vormis) ümberjutustus Michelsoni Puškini analoogiast:

Krossi tekst:

Pilved kui hiiglapaks tupruv suurtükisuits. <...>. Otsekui Kaasani põlemine... Seekord, kui nad ütlesid: ma olevat Pugatšovile meelega aega andnud, et tema linna põhjani paljaks rüüstaks ja saak, mis mina tema käest võtan, seda suurem saaks... Ilalakkujate mõtteviis... [Michelsoni immatrikuleerimine: 65].

Puškini tekst:

Ajalugu peab kõrgema seltskonna poolt kergemeelselt korratava laimu kummutama. Väideti, et Michelson võis Kaasani vallutamise ära hoida, kuid ta andis meelega mässajatele võimaluse linna röövida, et siis omakorda rikkast saagist kasu lõigata, eelistades igasugust tulu kuulsusele, austusavaldustele ja tsaari autasudele, mis ootasid Kaasani päästjat ja mässu mahasurujat! [Пушкин: IX (1), 67].

Viide Puškini teosele on produktiivne mitte niivõrd kirjaniku vajaduse tõttu luua novellile ajalooliselt tõepärane ja veenev foon. Puškini arvates on ajaloolase peamine roll kangelase maine ja hea nime taastamises. See selgitab Krossi kommentaaride kompositsiooni üht iseärasust: miks on novelli lõpus ära trükitud Puškini duellieelne kiri Tollile. Puškin on vaieldamatu autoriteet auküsimustes, kes astus välja väljastpoolt tuleva laimu ja solvangute vastu. Eespool toodud lõigus käsitleb Puškin Krossi jaoks võtmetähtsusega teemat — inimese ja ühiskonna vahelist vastasseisu kui eneseväärikuse deklareerimist ja kaitset “võõra” ebaõigluse vastu.

Vene kirjanduse, valdavalt Puškini kuid ka Deržavini teosed, avavad uusi tähendusi ühes novelli keskses — Michelsoni ja Pugatšovi kohtumise — stseenis. Seda fakti ei ole mainitud “Pugatšovi mässu ajaloos”. Oma tekstis teatas Puškin kahetsusega ühest temale kättesamatust allikast, kuid seda sai kasutada Kross. See on «Записки Державина» / “Deržavini mälestused”. Kirjas Puškinile, mida eesti kirjanik ära ei trüki, tsiteeris krahv Toll, viitega autorile, luuletusest «Мой истукан» võetud Deržavini sõnu — «Заслуги в гробе созревают» / “Teened küpsevad kirstus”. Sellest võib järeldada, et Deržavini tekstid võisid “Michelsoni immatrikuleerimise” kirjutamise ajal olla Krossi vaateväljas. Just

«Записки Державина» tõendavad Michelsoni ja Pugatšovi võimaliku kohtumise fakti:

Midagi rääkimata, küsis krahv <Panin> uhkelt: “Kas <ta> on Pugatšovi näinud?” Deržavin vastas aupaklikult: “Olen näinud hobusel Petrovski all”. Pöördudes Michelsoni poole, ütleb krahv: “Lase Jemelka siia tuua”. Mõne minuti pärast astub Isehakanu ette, rasketes käe- ja jalaraudades, võidunud, kulunud tulupis. Vaevalt sisse astunud, langeb kohe krahvi ette põlvili. <...> Krahv küsib: “Kuidas tervis on, Jemelka?” — “Õõsiti ei maga, aina nutan, isakene, Teie krahvlik hiilgus”. — “Looda Keisrinna armulikkusele”. — Ja selle sõnumiga käskis ta viia tagasi sinna, kus teda hoiti [Державин: 67–68].

“Michelsoni immatrikuleerimise” võtmeepisoodid ehitatakse üles toetudes dokumentaalselt fikseeritud faktidele. Kuid mitte Deržavini tekst, vaid “Pugatšovi mässu ajalugu” peaks aktualiseerima kui novelli peatagelane Michelson mainib Panini ja Pugatšovi kohtumist (viited Puškini teosele ja selle informatsiooniallika staatuse rõhutamine “Seletustes” — kõik see suunas ja kujundas teose retseptiooni). Puškini tekst:

Pugatšov sõidutati otse krahv Panini õuele <...>. “Kuidas sina, varas, julgesid ennast valitsejaks nimetada?” — jätkas Panin. “Ma ei ole vares (vaidles Pugatšov mõistu, temale omaselt sõnadega mängides, vastu), ma olen varesepoe, aga vares — see veel lendab”. <...> Märgates, et Pugatšovi julgus hämmastab ümber õue kogunenud rahvast, lõi Panin isehakanu näo veriseks ja rebis tüki tema habemest [Пушкин: IX (1), 78].

Teineteise mittemõistmine ja vastastikuse austuse puudumine, Pugatšovi eneseväarikuse alandamisele suunatud Panini agressiivne käitumine, on peamised jooned, mis iseloomustavad krahvi ja usurpaatori omavahelist kohtumist. Erilist tähendust, nii ideelisest, kui ka ajaloolis-kirjanduslikust vaatepunktist, omab nende dialoogide verbaalne aspekt. Panin väljendab teravat rahulolematust; Pugatšov kaotab (Deržavini versioonis) oma uhke hoiaku või vastab ülbelt, kaitseb ennast (Puškini versioonis) [Гузайров 2010: 142–145]. Krossi novellis sõidab Michelson Revalisse ja meenutab oma dialoogi röövliga:

Ma küsisin: / Jemeljan, kas sa tunnend mind? / *Ei. Kes Teie Ausus on?* / Mina olen Michelson. / Ta võpatas. Kahvatas. Vaatas maha. Ta ei lausunud musta ega valget. Siis tõstis ta pilgu. Me silmitsesime teineteist minut aega. Ta ei hakanud kiitma minu sõjalist tarkust. Niimoodi suisa suhu. Nagu ta Paninile oli kiitnud Panini oma. Sest minuga oli ta aus. Lugupidamisest. Ta ei ütelnud midagi. Mina ei ütelnud midagi [Michelsoni immatrikuleerimine: 86].

Solvangute puudumine, üksteisemõistmine ja teineteise tunnustamine iseloomustavad novellis kirjeldatud kohtumist. Sidudes Puškini teksti oma episoodiga vastandab Kross Panini ja Michelsoni kui kaks käitumistüüpi, mis põhinevad, ühelt poolt, alandamisel ja teisalt, moraalse väärkuse austamisel. Puškini Panin täidab ettenähtud kohust keisrinna ees, tema käitumist dikteerib kuulsusjanu, lugupidamist enda vastu püüab ta saavutada teist vägivaldselt alla surudes ja solvates. Krossi Michelson, karm sõjamees, kes ausalt täidab talle antud käsku, vajab siiski sisemist enesest lugupidamist, millest tuleneb ka tema käitumise loogika Pugatšoviga nii kirjeldatud kohtumise ajal kui ka sõjalise vastasseisu olukorras:

Aga (mida ei tea keegi) — mina sõdisin Pugatšovi vastu hoolika püüdmisega, — ha-ha-ha-haa! — et ka tema — ha-ha-ha-haa! — et ka tema minust lugu peaks. Ja ma võitsin mitte ainult tema, vaid ka tema lugupidamise. Ma tean. (Olgu üles tunnistatud — pimedas, kiirel sõidul, püüdmatul silmapilgul: iseenese lugupidamist siiski mitte nii, nagu ma tahtsin...). Pugatšovi lugupidamise. Jaa. Ma tean. <...> Kui kellelgi, kui üldse kellelgi terves selles riigis oli temaga asja, siis minul! Ja tema <Pugatšov> silmitses mind vastu. <...> Aga minu isa nägu ei ole ta mitte üks raas. Jumal tänatud... [Ibid: 86].

Eelviimane fraas — Pugatšovist ja Michelsoni isast — on viide Puškini “Kapteni tütrele” (edaspidi ilmuvad novelli ka “kingitud” kasukas, ja tuisk — selged märgid Pugatšovi ja Grinjovi esimesest kohtumisest). Minu arvates võimaldab pöördumine “Kapteni tütre” poole sügavamalt käsitleda küsimust põhjusest, miks Krossi Michelson otsib Pugatšovilt lugupidamist. Puškini stseenile, kus kirjeldatakse jänesenahkse tulupi kinkimist, eelneb Grinjovi uni:

Mu isa asemel lamas voodis musta habemega mees ja silmitses mind lustakalt. Pöördusin arusaamatuses ema poole ja sõnasin talle: “Mis

see tähendab? See pole isa. Mistarvis peaksin matsilt õnnistust paluma?” [Puškin: 263]

Tänulikkus kutsarist Pugatšovi vastu ja väärikas käitumine mässajaga² päästavad kaks korda: kõigepealt Grinjovi enda ning seejärel ka tema pruudi. Grinjovi arusaam kohusest ja aust tekitavad Pugatšovis lugupidamist tema vastu. Kumbki mõistab teise ainuvõimalikku valikut ja tunnustab teise võimatust järgida muud moraalinormi.

Novellis süveneb konflikt sellepärast, et Pugatšov ja Michelson (Krossi kujutuses) — pärinevad mõlemad ühest talupojaseisusest. Michelson (erinevalt Grinjovist) otsib ise Pugatšovilt austust kuid mitte tema sõjaliste teenete alahindamiseks — vaid endast lugupidamiseks, hingeliseks leppimiseks iseendaga, vastamiseks teda piinavale ema esitatud küsimusele: kas sa asud ikkagi õigel poolel? Kohus (trudusvanne keisrinnale) määras ära poole valiku kuid Pugatšovi lugupidamine on Michelsonile (omamata moraalselt tähtsust põlisaadlikust Grinjovile) vajalik kui kinnitus tema isiklikule arusaamale “aust” ja tegude ettemääratusele.

Peatume Michelsoni ja Pugatšovi kohtumise lõpustseenil:

Kaks *svolots*³ it vaatas teineteisele silma. Nii pikalt, et Runitš kõhatas. Runitš, *potomstvennõi dvorjanin* ja varstine senaator. Ma pöörasin ümber. Ma läksin ukseni ja silmitsesin ukse raudvoodri neete. Ma kuulsin: Jemeljan ütles vahimeestele poolel häälel: *Oleks pidanud talt kasuka küsima. Nagunii sai ta neid rohkem saagiks*, kui jõuab kanda. Oleks ta mult otse küsinud, muidugi oleksin ma saatnud talle **kasuka**. Viuuu — plaks! Jälle on tuiskama hakanud [Michelsoni immatrikuleerimine: 86–87].

See lõik on üles ehitatud Puškini “Kapteni tütre” ühe stseeni ideelisele seostamisele ja kunstilisele ümbermõtestamisele («Siiski tegi mulle meelehärmi asjaolu, et ma ei saanud tänada meest, kes oli mind välja aidanud kui mitte just hingehädast, siis vähemalt väga täbarast sisukorrast. “<...> Anna talle minu jänesenahkne kasukas”» [Puškin: 265–266]). Nagu teada, põhinevad Grinjovi ja

² Grinjov ütleb Pugatšovile: “Ma olen põlisaadlik, olen truudust vandunud oma valitsejannale keisrinnale: sind teenida ma ei või. <...> Tead isegi, et pole minu teha: kästakse minna sinu vastu — lähen, ei saa parata. <...> Minu siirus üllatas Pugatšovi” [Puškin: 265–266].

Pugatšovi omavahelised suhted “Kapteni tütres” universaalsetel kristlikel tõekspidamistel. Puškini kangelased on võimelised järgima seda käitumismudelt, muuseas ka seetõttu, et nad on valinud kohe “oma”, õige (ainuvõimaliku) poole. Kross rõhutab Michelsoni ja Pugatšovi võimatust realiseerida Puškini moraaliprintsiipe (kasukat ei kingita). Põhjus — talupojapäritolu Michelsoni alluvus põlisaadlikule Runitšile — see on otsus “võõra”, vale, poole kasuks, mis põhjustab usaldusel, tänutundel, teineteisemõistmisel põhineva kontakti katkemise.

Pugatšoviga kohtumise stseenile vastandatakse Michelsoni immatrikuleerimise sündmused, millest kujunes, kangelase sõnul, “kahtlane triumf”. Michelsoni eestlastest madalast seisusest vanemate ilmumine, õilsatest rootsi juurtest kõneleva müüdi lõhkumine, baltisaksa põlisaadlikult austava suhtumise nõudmine enda ja oma isa ning ema vastu — sellises käitumises peitub endise jooksupoisi kättemaks. Minu arvates, dikteeris Michelsoni teguviisi arusaam tõelisest aadliku autundest. Meenutan Puškini lõpetamata teose «Гости съезжались на дачу» / “Külalised sõitsid suvilasse kokku” viimase peatüki lõppu, vene “õilsa pööbli” esindaja keskustelu hispaania põlisaadli esindajaga:

Me oleme nii asjalikud, et laskume põlvili tõelise juhuse, edu ees ja ..., kuid muinsuse veetlust, tänutunnet möödunu eest ja austust kõlbelise väärikuse vastu ei ole meie jaoks olemas. <...> Pange tähele, et austuse puudumine esivanemate vastu on esimene metsluse ja moraalituse tunnus [Пушкин: VIII, 42].

Puškini kood selgitab, minu arvates, Krossi poolt ajalooliselt võimatu fakti sissetoomist — oma tõeliste (kolmandast seisusest) vanemate kohalolu immatrikuleerimisel. Kirjeldades ajalooliselt võimatut fakti ja tuues sellega esile enda jaoks võtmetähtsusega mõiste “austusest oma juurte vastu”, rõhutab autor: Michelson, kes on pidanud läbi elama hingelisi konflikte ja teinud kompromisse iseendaga, juhindub kogu novelli vältel “au” mõistest, nii nagu tema sellest aru saab (kuigi tema teod võivad teiste jaoks olla täiesti vastuvõetavad). Siinkohal kerkib küsimus Krossi publitseeritud Tollile adresseeritud Puškini duellieelse kirja funktsioonist.

Krahv Tolli figuur ilmub novellis vaid ühel korral — Michelsoni immatrikuleerimise tähistamise peoõhtul: “Jakob läheb lühtriga ees. Taat ja memm järgnevad. Mina olen viimane. Adjutant leitnant von Toll ühineb meiega koridoris” [Michelsoni immatrikuleerimine: 88]. Tolli kirjast Puškinile, mida Kross ei tsiteeri, vaid jutustab osaliselt ümber seletustes, on teada, et krahv “oli kindral Michelsoni isiklik usaldusalune <...> ta <Michelson> jutustas meie omavahelistes vestlustes tihti oma tegevusest Pugatšovi vastu, ning kaebas kibedasti intriigide üle, millega taheti tema teenistusele varju heita” [Пушкин: VIII, 219].

Krossi novellil on alapealkiri — “Tosin üksikõnet trummi, vantroli ja torupilliga tumma flöödi saatel”. Ma oletan, et autor (Kross) ja tema kangelane (Toll) on teineteisega keerulises seoses. Seetõttu on Puškinile adresseeritud Tolli kirja puudumine novellis tähenduslik, andes Puškini vastuse mõistmiseks uue — mitte dokumentaalse, vaid ideeliselt Krossi novelliga seotud, kunstilise rakursi. Lõik Puškini tekstist:

Mitte vähem ei rõõmistanud mind Teie hiilguse arvamus Michelsonist, kes on meil liiga unustatud. Tema teenetele heideti laimuga varju <...>. Kahetsen, et mul ei õnnestunud paigutada oma raamatusse mõnd rida Teie kirjast teeneka sõjamehe täielikuks õigeksmõistmiseks [Ibid: 224].

Puškini vastus annab Krossi tekstile eetilise hinnangu, mis põimitakse täielikku, ideaalsesse “Ajelukku”. Puškin osutub (duelli, auküsimuse lahendamise, eelõhtul) selleks moraalseks autoriteediks, kelle suu kaudu ütleb Kross välja kaks, enda jaoks olulist, ideed. Esiteks, igasugune “au” mõistel baseeruv tegu väärib lugupidamist (olenemata valitud poolest — nii lahendatakse, minu arvates, Krossi Michelsoni moraalne konflikt). Teiseks, on kirjaniku ülesanne kujutada konflikti “oma” ja “võõra” maailma vahel, taastada ajalooline mälu austust vääriva isiksuse kohta ning sellega ka tema hea nimi.

Vene kirjandus, sealhulgas Puškini looming, oli Jaan Krossi jaoks aktuaalne ja tähtis kunstilisest ja ideoloogilisest seisukohast — muuhulgas ka kui ajaloolis-kirjanduslik kood, kommentaaride kogu oma tekstide juurde. Artiklis esitatud novelli “Michel-

soni immatrikuleerimine” intertekstuaalne analüüs võimaldab teha järelduse novelli ideelis-kompositsioonilisest struktuurist. Autori märkused osutuvad teksti kui terviku lahutamatuks osaks ning võivad erineval keerulisel viisil toimida koos põhisüžeeaga: evides teist seisukohta, selgitades ühe või teise stseeni varjatud tähendust, tuues sisse uusi, täiendavaid ajaloolis-kultuurilisi süžeesid (Puškini duell) — kõike seda, mis iseloomustab Puškini märkusi “Pugatšovi mässu ajaloos” [Гузаиров].

KIRJANDUS

Kross: *Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse /* Koost. E. Laanes. Tallinn, 2005.

Michelsoni immatrikuleerimine: *Kross, J.* Klio silma all. Tallinn, 1972.

Puškin: *Puškin, A. S.* Proosa. Tallinn, 1970.

Державин: *Державин Г. Р.* Записки 1743–1812. Полный текст. М., 2000.

Гузаиров: *Гузаиров Т.* Четыре биографии полководцев в «Истории Пугачевского бунта» // *Pushkin Review* (ilmumas).

Гузаиров 2010: *Гузаиров Т.* «Клок бороды»: исторические события и художественный образ в «Истории Пугачевского бунта» // *Сопатоме. Истор.-филологич. сб. в честь Л. Н. Киселевой.* М., 2010.

Пушкин: *Пушкин А. С.* Полн. собр. соч.: В 16 т. М.; Л., 1937–1959.